

FUND OG FORSKNING

BIND 63

2024

DET KGL. BIBLIOTEK

FUND OG FORSKNING

Bind 63

2024

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 63

2024

With summaries

KØBENHAVN 2024

UDGIVET AF DET KGL. BIBLIOTEK

Det kronede monogram på omslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek.

Om titelvignetten, se side 118.

© Forfatterne og Det Kgl. Bibliotek

Redaktion:
Claus Røllum-Larsen

Artikler i *Fund og Forskning* gennemgår
‘double blinded peer-review’ for at kunne antages.

Grafisk tilrettelæggelse: Narayana Press

ISSN 0069-9896

FORSVUNDET I 373 ÅR

Om genopdagelsen af Karel van Manders malede portræt af Thomas Bartholin og samarbejdet imellem en berømt anatom og en feteret kunstner i 1600-tallets København

AF
JESPER BRANDT ANDERSEN

“Billeder af de fleste såvel indre som ydre dele af menneskelegemet i naturlig størrelse og form på baggrund af dissektioner, som blev ledet af Thomas Bartholin. De er først malet i naturlige farver af kongelig hofmaler Karel van Mander og dernæst stukket af kongelig kobberstikker Albert Haelwegh; billederne er bestemt for Anatome Augusta, men de er endnu ikke helt færdige”.¹

Thomas Bartholin 1662

Indledning

Da den danske læge og anatom Thomas Bartholin (1616-1680) – lymfekarrenes opdager – i 1651 skulle udgive sin tredje reviderede udgave af sin far Caspar Bartholins (1585-1629) anatomibog fra 1611, var han for længst et kendt navn på den internationale lægevidenskabelige scene.² Det var han blevet, da han ti år forinden i Leiden udgav sin første reviderede udgave af samme bog, for det var den første lærebog i anatomi, som støttede englænderen Williams Harveys (1578-1657) kontroversielle

¹ Thomas Bartholin: *Domus Anatomica Hafniensia brevissime descripta* (Anatomihuset i København kortfattet beskrevet), København 1662, s. 62. Citeret efter Niels W. Bruun (red.): *Thomas Bartholin. Anatomihuset i København*, 2007, s. 109.

² Jesper Brandt Andersen: *Thomas Bartholin. Lægen og anatomen. Fra enhjørninger til lymfekar*, 2017 og samme: *Thomas Bartholin. Physician and anatomist. From unicorns to lymph vessels*, i trykken.

Ill. 1. Karel van Manders genfundne portræt af Thomas Bartholin malet i København ca. 1651. Olie på lærred. 82 × 66,5 cm. Amsterdam Museum. Inv.nr. SA 894. (Se brødteksten for beskrivelse).

teori om blodets kredsløb. Den Bartholinske anatomibog var Europas mest anvendte, og Thomas Bartholin ønskede, at den nye udgave, som var opdateret med den nyeste viden og nye illustrationer, skulle forsynes med et nyt portrætstik af ham selv. Han fik derfor kongelig hofmaler Karel van Mander (1609-1670) til at male et portræt i København, som derefter blev sendt til Leiden for at danne forlæg for portrætstikket. Siden forsvandt maleriet sporløst, og det har i tre og trekvart århundreder været regnet for tabt, bortkommet eller brændt, indtil det for nylig dukkede op i et depot på Amsterdam Museum. Denne artikels formål er at fortælle historien bag genfundet og redegøre for det mangeårige

Ill. 2. Jonas Suyderhoefs portræstik af Thomas Bartholin fra 1651. 12×9,5 cm. Frontispiece til Thomas Bartholins *Anatomia Tertium Reformata* (Tredje reviderede udgave af anatomibogen), Leiden 1651. Det Kgl. Bibliotek. (Westergaard 1930, nr. 630, s. 90).

Den latinske tekst under portrættet lyder: "Thomas Bartholin, Caspars søn, læge og anatom. Kongelig professor ved Københavns Universitet. Alder 35. År 1651". Som det også fremgår af teksten "Carl van Mander pinxit" og "Jonas Suiderhoef sculpsit" er stikket skåret af Jonas Suyderhoef efter et maleri af Karel van Mander, dvs. efter ill. 1.

Bemærk, at stikket er et spejlbillede af maleriet, hvilket skyldes trykkeprocessen, hvor kobberpladen, som stikket er trykt efter, har vendt samme vej som maleriet. Dette er det normale for kobberstik udført efter malerier, hvorimod malerier udført efter kobberstik i reglen vender samme vej som stikket.

samarbejde imellem en berømt dansk anatom og en ditto hofmaler, som maleriet blev indledningen til.

Genopdagelsen Af Karel Van Manders Portræt Af Thomas Bartholin

Stor var min forbløffelse, da jeg for nylig ved et tilfælde stødte på Karel van Mander fra Delfts bortkomne olieportræt af Thomas Bartholin.

Det blev malet i 1651 eller kort tid før for at fungere som forlæg for et portrætstik til Thomas Bartholins tredje reviderede udgave, *Anatomia Tertium Reformata*, af hans far Caspar Bartholin den Ældres anatomibog, *Anatomicæ Institutiones Corporis Humani* (Den menneskelige krops anatomiske indretning), som udkom første gang i Wittenberg i 1611. *Anatomia Tertium Reformata* skulle udkomme i Leiden i 1651, og van Manders portræt blev derfor sendt til Leiden i god tid forinden, sandsynligvis som sammenrullet lærred med en budbringer,³ for at en gravør kunne udføre portrætstikket efter det. Forlaget valgte den hollandske gravør Jonas Suyderhoef (1613-1686). Et brev fra Thomas Bartholins onkel, lægen og oldforskeren Ole Worm (1588-1654), afsendt fra det pestrante København 8. juli 1654, det vil sige kort før Worms død af pest, til sønnen, den senere læge, højesteretsdommer, kongelige historiograf og bibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek Willum Worm (1633-1704), som var på studieophold i Leiden, viser imidlertid, at Karel van Mander mildest talt ikke var tilfreds med Suyderhoefs stik. Han følte sig ligefrem vanæret af det. Ole Worm, der her få år senere skulle sende Karel van Manders portræt af Worm selv til Holland, hvor det skulle danne forlæg for et portrætstik til den forestående udgivelse af det store værk om hans naturaliesamling, *Museum Wormianum*, ønskede at sikre sig imod, at skuffelsen gentog sig. Han skriver derfor til sønnen: "Se min søn Willum, her har du mit portræt afmalet ret nøjagtigt af Karel van Mander, og Karel sender det selv til Elzevir,⁴ for at stikkeren kan gengive det desto nøjagtigere; thi han synes ikke om Bartholins, som de overlod til en ukyndig kunstner, hvilket, han selv mener, tjener ham til vanære."⁵

³ Som det ifølge Ole Worms nedennævnte brevsveksling med sønnen var tilfældet med hans eget portræt.

⁴ Endnu eksisterende forlagshus i Amsterdam og Leiden.

⁵ H.D. Schepelern (red.): *Breve fra og til Ole Worm I-III*, 1965-1968, III, nr. 1785 (Epist. 1026), s. 518.

Hvad der præcis skete med Karel van Manders portræt af Thomas Bartholin i tiden efter, at Suyderhoef var færdig med det, vides ikke. Som det senere skal vises, blev der til flere af Thomas Bartholins senere bøger udført nye portrætstik i både udlandet og Danmark med maleriet som skabelon, men det er sandsynligt, at disse stik er udført efter Suyderhoefs stik og ikke direkte efter maleriet. Det er ikke lykkedes mig at finde kilder, som dokumenterer eller indikerer, at maleriet nogensinde vendte tilbage til Danmark, og da kunsthistorikeren og museumsinspektør på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot Otto Andrup (1883-1953) i 1916 skrev sin artikel om portrætter af Thomas Bartholin i Lægeforeningens mindeskrift i anledning af 300-året for Bartholins fødsel, måtte han opgive at finde portrættet og konkludere, at det var "forsvundet":

"Det næste Portræt af Bartholin er fra 1651 og er udført af den danske Hofmaler Karel van Mander (død 1670). Denne berømmelige Kunstner var selv ikke saa lidt af en Videnskabsmand. Samtiden roser hans udmærkede Kendskab til Anatomien og i hans Raritetsskammer omtales Billeder 'som efter Anatomi-Kunsten brugeligt er'⁶ "... Karel van Mander var saaledes en Mand, som under de smaa Forhold i Datidens København ikke kunde staa Bartholin fjernt. Hans Billede er da ogsaa det mest karakterfulde af Portræterne. Vi ser en elegant paaklædt Mand med et Ansigt, som tyder paa Villiestyrke og Fasthed, men er blottet for Arrogance, om end ikke for Selvbevidsthed. Iblandt de hundrede danske Portrætter fra denne Tid er dette Ansigt mærkeligt ved sin kølige, værdige Ro. Maleriet er nu forsvundet, men det er saa ofte gengivet, at det er dette Billede, som i Folks Bevidsthed er blevet det typiske Portræt af Thomas Bartholin."⁷ I en anden af mindeskriftets artikler – en tale holdt på Københavns Universitet i samme anledning – foreslår skriftets redaktør, medicinhistorikeren Vilhelm Maar (1871-1940), at portrættet, som så meget andet med relation til Thomas Bartholin, skulle være brændt i forbindelse med branden af hans herregård Hagestedgård i 1670 eller under en af Københavns mangfoldige brande, og at kun det

⁶ Forteignelse paa Sl. Carl von Manders Bøger, Teigne-Bøger, Kaaberstycker, Kaaber-Plader/Trævare, Gevær, Seyervercker, Skilderier oc gandske Konst-Cammer, som paa Mandag den 15. Julij udi den Sl. Mands Gaard paa Østergade skal Auctioneris oc selgis, 1672.

⁷ Otto Andrup: Om Portrætter af Thomas Bartholin. I: Vilhelm Maar (red.): *Thomas Bartholin 1616. 20. Oktober. 1916. Mindeskrift paa 300 Aarsdagen for hans Fødsel*. Særtryk af *Ugeskrift for Læger*, 1916, s. 57.

Ill. 3. Johann Philipp Thelotts titelkobber til Thomas Bartholins *Opuscula Nova Anatomica De Lacteis Thoracicis Et Lymphaticis Vasis* (Nyt anatomisk samleværk om mælkebrystgangene og lymfekarrene), Daniel Paullis Forlagshus, København og Frankfurt 1670. 14,5 × 8,5 cm. Det Kgl. Bibliotek. (Westergaard 1930, nr. 645, s. 92).

Thomas Bartholin udgav dette samleværk af sine egne og andre udvalgte forfatters værker om lymfesystemet. Titelbladet forestiller et paradisisk univers, hvor vand (lymphæ) og mælk (lactea) er naturens og menneskekroppens livgivende elementer. To buttede, nøgne najader med blomster i håret sidder på hver sin bjergtop og holder en laurbærkrans i den ene hånd over hovedet på Thomas Bartholin, som vokser op af jorden i midten af billedet. I den anden hånd holder den ene en palmegren og den anden en skål til at opsamle den mælk, der springer fra deres bryster og fortsætter i snoede strømmen lavet som lymfekar ned mellem dyr og planter til et hav med to havfruer sammen med vand, der kommer fra kilder i bjergene og jorden. Dyrene er en ugle, der symboliserer visdom og lærdom, og tre pattedyr, hvoraf koen og fåret er mælkeproducerende, og hunden var forsøgsdyret, som Bartholin fandt lymfekarrene på. Bartholin bærer kalot og nakkekrave. Portrættet er inspireret af ill. 1 og/eller 2. Bartholin dedikerede bogen til Christian 5., og i dedikationen skriver han, at de to trofaste og ydmyge najader hælder deres lymfe og mælk i rigelige mængder over hans majestæts fødder.

velkendte portræt af ham på Frederiksborgmuseet malet af Heinrich Dittmers (1625-1677) i ca. 1671 er bevaret, selvom også det to gange havde "været paa Nippet til at brænde"⁸ – et portræt, som Otto Andrup opfattede som en kopi: "Formentlig en samtidig kopi efter H. Ditmar."⁹

Min genopdagelse af Karel van Mander-portrættet skete i forbindelse med mit arbejde med en ny udvidet engelsk udgave af min danske biografi fra 2017 om Thomas Bartholin, under læsning af et nyt stort værk om den tyske kobberstikker Johann Philipp Thelott (1639-1671), som blev udgivet i forbindelse med en udstilling om ham i Marburg i 2022.¹⁰ Thelott lavede det fabulerende og allegoriske titelkobber til Thomas Bartholins nye anatomiske samleværk om mælkebrystgangene og lymfekarrene, *Opuscula Nova Anatomica De Lacteis Thoracicis Et Lymphaticis Vasis*, som udkom hos forlagshuset Daniel Paulli i København og Frankfurt i 1670.¹¹

⁸ Vilhelm Maar: Mindetale holdt paa Universitetet paa 300-Aarsdagen for Thomas Bartholins Fødsel. Ibid., s. 12.

⁹ Opus cit., nr. 6 a, s. 67.

¹⁰ Holger Th. Gräf & Andreas Tacke (red.): *Von Augsburg nach Frankfurt. Der Kupferstecher Johann Philip Thelott (1639-1671)*, Marburg 2022.

¹¹ Værkets fulde titel er *Opuscula Nova Anatomica, De Lacteis Thoracicis Et Lymphaticis Vasis, Uno Volumine comprehensa. Ab Autore aucta & recognita* (Nyt anatomisk samleværk

Det oprindelige forlæg for titelkobberets portræt af Thomas Bartholin er igen Karel van Manders malede portræt, og i en artikel i udstillingsværket gengiver Lea Hagedorn et sort-hvid foto af maleriet med henvisning til Amsterdam Museum,¹² som i forbindelse med digitaliseringen af sine samlinger kort forinden havde lagt det ud på sin hjemmeside.¹³

Ved henvendelse til Amsterdam Museum fik jeg oplyst, at portrættet oprindeligt havde hængt sammen med portrætter af andre samtidige anatomer i mødesalen tilhørende byens Collegium Medicum. Efter at den institution, som afløste kollegiet, blev nedlagt i 1865, overgik portrættet sammen med de øvrige portrætter til bystyret og kom derfra i 1926 til Amsterdam Museum, hvor det siden har ligget i depot. Man har hidtil vurderet, at det var en kopi malet i sidste halvdel af 1600-tallet efter Jonas Suyderhoefs portrætstik fra 1651.¹⁴ Jeg fremsendte herefter Ole Worms omtalte brevkorrespondance med sønnen Willum og oplyste museet om, at der, så vidt vides, ikke findes kilder, som dokumenterer, endelige indikerer, at maleriet nogensinde skulle være kommet retur til Danmark. Yderligere påpegede jeg, at maleriet og Suyderhoefs portrætstik er spejlbilleder af hinanden, og at man næppe ville male spejlvendt efter et kobberstik, hvorimod det er reglen, at kobberstik på grund af trykketeknikken netop gengiver et spejlvendt aftryk af motivet og kobberpladen fremstillet herefter. Museets to førende 1600-talsspecialister har herefter nøje studeret maleriet og konkluderer på baggrund af disse studier og maleriets høje kvalitet, at der efter alt at dømme er tale om Karel van Manders originale portræt af Thomas Bartholin fra 1651 eller kort forinden.¹⁵ Værket er ikke signeret eller dateret.

Karel van Mander har fremstillet den ca. 35-årige nyligt udnævnte professor i anatomi og medicin med et alvorligt og eftertænksomt, men samtidig myndigt og roligt blik rettet stift imod beskueren. Han har langt, naturligt hår, opadvendt overskæg og fipskæg og er ikklædt sort kalot, sort kappe og hvidt kalvekrøs, men ingen anden pynt end to små hvide kvaster opadtil på brystet.

om mælkebrystgangene og lymfekarrene. Et sammenfattende bind, forøget og revideret af forfatteren).

¹² Lea Hagedorn: *Buch-Bildnisse: Thelotts Portratarbeiten für Verlagshäuser*. Opus cit., s. 75-85.

¹³ <http://am.adlibhosting.com/amonline/Details/museum/37636>

¹⁴ Personlig meddelelse fra kurator ved Amsterdam Museum, Tom van der Molen.

¹⁵ Ibid.

Foruden Suyderhoefs og Thelotts er der lavet mangfoldige andre portrætstik med van Manders maleri som det oprindelige forlæg. Otto Andrup oplister yderligere i alt fjorten fra Bartholins egen levetid.¹⁶ Det drejer sig dels om portrætstik til senere optryk af *Anatomia Tertium Reformata*, hvoraf de fleste er mere eller mindre identiske med Suyderhoefs og antagelig fremstillet med dette som forlæg, dels om portrætstik til værker af andre forfattere samt enkelte af Bartholins egne senere værker.

Et frugtbart samarbejde imellem en anatom og to billedkunstnere

Det må derfor formodes, at Bartholin var godt tilfreds med Karel van Manders portræt og formentlig – modsat van Mander – også med Suyderhoefs stik. I hvert fald indledte han i årene herefter et tæt samarbejde med Karel van Mander og den hjemlige, ligeledes hollandskfødte hofkobberstikker Albert Haelwegh (1620-1673) om fremstilling af illustrationer til sine afhandlinger om brystgangene og lymfekarrene, som han ihærdigt udforskede på levende og døde dyr og døde mennesker i Anatomihuset i København i årene 1650-1654.¹⁷ Samarbejdet blev frugtbart og førte til illustrationer af høj kvalitet, som blev til, ved at van Mander var til stede ved dissektionerne og fik ligene udleveret til yderligere studier efter dissektionernes afslutning.

Illustrationerne kom derved også til at fungere som vigtig videnskabelig dokumentation for Bartholins og hans assistenters anatomiske fund, hvilket Bartholin selv formulerede blandt andet således i sin afhandling fra 1652 om fundet af mælkebrystgangene hos mennesket, *De Lacteis Thoracis*¹⁸: “For at enkelthederne skulle træde så meget klarere frem for øjet, har jeg taget en gravør til hjælp efter de store mænds eksempel “...” Men selv om der havde været materiale nok, taget fra dyr, som vi kunne afbilde, har vi foretrukket i stedet at bruge et menneske og ved hjælp af en tegning at udtrykke og stille til skue for det opmærksomme øje de forhold “...”, som vi på de to menneskelige kadavere er de

¹⁶ Opus cit., nr. 2c-3 og 4b, s. 64-66. Se desuden P.B.C. Westergaard: *Danske Portrætter i Kobberstik, Litografi og Træsnit 1-2, 1930-1933*, 1, nr. 630 og 632-644, s. 90-93.

¹⁷ For en gennemgang af denne forskning, se Brandt Andersen 2017, s. 170-245.

¹⁸ Værkets fulde titel er *De Lacteis Thoracis in homine brutisque nuperimè observatis, Historia Anatomica* (Anatomisk beretning om mælkebrystgangene, som for nylig er iagttaget hos mennesket og dyrene).

Ill. 4. Albert Haelwegs titelkobber til Thomas Bartholins *Historiarum Anatomicarum Rariorum Centuria I et II* (Sjældne medicinske beretninger, centurie 1 og 2), København 1654. 13 × 7 cm. Det Kgl. Bibliotek. (Westergaard 1930, nr. 636, s. 91. Sthyr 1965, nr. 151, s. 205).

Den latinske tekst under dødningehovedet, ud af hvis øjenhuler vokser blomster og blade, lyder: "Trykt hos universitetsbogtrykker Martzan på boghandler Peder Haubolds bekostning." Værket består af seks centurier, der hver rummer 100 beretninger. Det udkom i tre bind med hver to centurier i henholdsvis 1654, 1657 og 1661. Portrættet af Thomas Bartholin er inspireret af ill. 2.

Ill. 5. Albert Haelwegs titelkobber til Thomas Bartholins *Cista Medica Hafniensis* (Det Medicinske Fakultets brevkiste), Peder Haubolds Forlag, København 1662. 13,5 × 7,5 cm. Det Kgl. Bibliotek. (Westergaard 1930, nr. 644, s. 92. Sthyr 1965, nr. 214, s. 212-213). Over brevkisten ses Bartholin og seks vigtige mænd fra hans liv indrammet af laurbærkranse. De seks mænd er fra venstre fætteren Henrik Fuiiren (1614-1659), onklen Ole Worm (1588-1654), bedstefaren Thomas Fincke (1561-1656), faren Caspar Bartholin den ældre (1585-1629) og kollegaerne Simon Paulli (1603-1680) og Johan Rhode (1587-1659). Portrættet af Thomas Bartholin er inspireret af ill. 2.

Ill. 6. Titelkobberet til vennen, den hollandske anatom Gerard Blasius' (1627-1682) genudgivelse af begge Thomas Bartholins efterslæt om lymfekarrene, *Thomæ Bartholini Spicilegia bina ex. Vasis Lymphaticis* (Begge Thomas Bartholins efterslæt om lymfekarrene), Pieter van den Berges Forlag, "Under Montparnasse's tegn", Amsterdam 1661. 11,5 × 6,5 cm. Det Kgl. Bibliotek. (Westergaard 1930, nr. 643, s. 92).

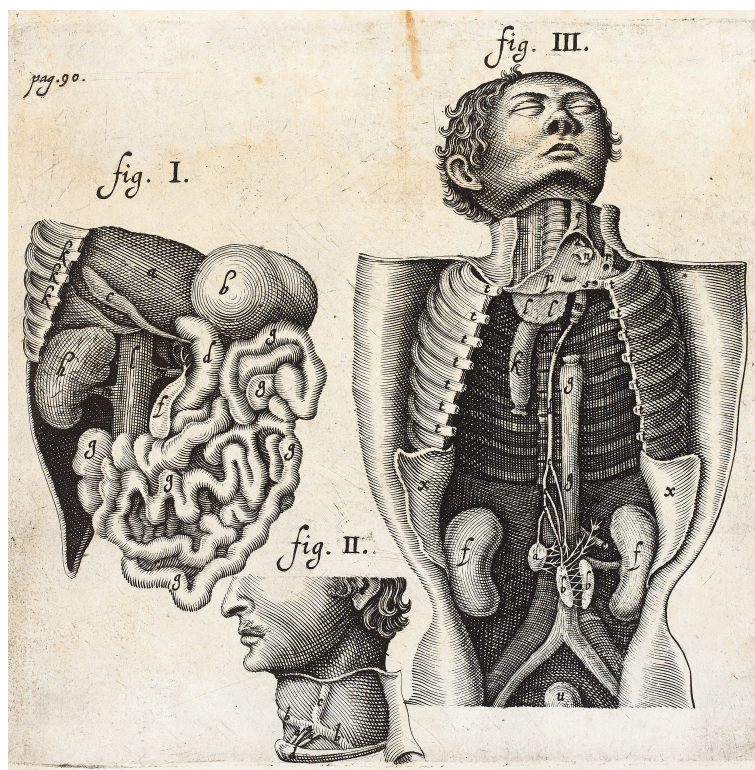
Blasius har fremstillet Bartholin som den erfarne, eftertænksomme, belæste og litterært produktive anatom i fuld gang med at forfatte et nyt værk i sit bibliotek. Bartholin er iført skjorte og kappe, og portrættet er inspireret af ill. 1 og/eller 2. I sin prioritetsstrid med Bartholins elev Niels Stensen (1638-1686) om opdagelsen af ørespytkirtlens udførselsgang forsøgte Blasius forgæves at vinde Bartholin over på sin side ved brug af smiger.

Ill. 7. Titelkobberet til Simon Paullis tyske oversættelse, *Anatomische Tafeln*, Frankfurt 1656, til den italienske renaissanceanatom Giulio Cesare Casserios (1552-1616) posthume anatomiske atlas *Tabulæ Anatomicae*, Venedig 1627. Det Kongelige Bibliotek.

Simon Paulli har fremstillet sig selv ved dissektionsbordet omgivet af fire af 1600-tallets førende anatomer. Øverst fra venstre ses den parisiske anatom Jean Riolan (1577-1657), Simon Paulli og Giulio Casserio. Forrest fra venstre ses Thomas Bartholin og den tyske anatom Johann Vesling (1598-1649). Bag Paulli står med græske bogstaver hans valgsprog: "Den, der undgår besværligheder, undgår æresbevisninger." Casserio havde været Caspar Bartholin den Ældres anatomilærer i Padova, og Caspar Bartholin havde hjulpet ham med at udføre nogle af de dissektioner, som de anatomiske illustrationer i hans værker blev udført efter. Vesling var Thomas Bartholins anatomilærer i Padova. Portrættet af Thomas Bartholin er inspireret af ill. 1 og/eller 2.

Ifølge auktionskataloget over Karel van Manders bo ejede han et eksemplar af denne bog.

Ill. 8. Karel van Manders og Albert Haelwegs illustrationer af den magre barnemorder, som Thomas Bartholin og hans assistent Michael Lyser (1626-1659) dissekerede ved en offentlig dissektion i Anatomihuset i København den 19. februar 1652 og fandt kroppens største lymfekar, mælkebrystgangen eller *ductus thoracicus* på. Manden var efter Bartholins instruks "blevet fyldt til overmættelse med mad og vin" fem timer før henrettelsen, da mælkebrystgangen, som navnet antyder får et mælkehvidt udseende og dermed bliver tydeligere efter et måltid. Efter kongelig ordre var mandens dom blevet omstødt fra henrettelse på hjul og stejle til hængning, så Bartholin kunne få et intakt lig. Fig. I viser højre side af mandens opskårne bughule med en af de nyfundne kyluskirtler (*f*) placeret imellem tolvfingertarmen (*d*), tyndtarmen (*g*) og den nedre hulvene (*l*). Fig. II viser indmundingen af mælkebrystgangens grene (*a*) i skuldervenen (*b*) under halsvenen (*c*) og over nøglebenet (*d*) på venstre side. Fig. III viser den opskårne brystkasse og bughule set forfra med de tre store nyfundne kyluskirtler (*a* og *b*) og deres grene (*c*) til den nyfundne mælkebrystgang (*d* og *i*), tydeliggjort efter fjernelse af mavesækken, tarmene og bugorganerne, bortset fra nyrerne (*f*) og bortskæring af den nederste del af spiserøret (*k*) og den øverste del af kropspulsåren (*g*). Fra Thomas Bartholins *De Lacteis Thoracis in homine brutisque nuperrimè observatis, Historia Anatomica* (En anatomisk beretning om brystgangene, som for nylig er iagttaget hos mennesket og dyrene), København den 5. maj 1652, s. 24. Trykt hos universitetsbogtrykker Melchior Martzan. Her gengivet efter Thomas Bartholins *Historiarum Anatomiarum Rariorum*, centurie 1, 1654, s. 90. Det Kgl. Bibliotek. (Sthyr 1965, nr. 152, s. 205). Fig. III findes desuden på s. 111 og Fig. I og II på s. 107 i Thomas Bartholins *Anatome Quartum Renovata* (Den fjerde fornyede udgave af anatomibogen), Leiden 1673.

første, der både har søgt og fundet, og vi gør det lige så tilforladeligt, som de viste sig for alle tilskuerne.”¹⁹ Andetsteds i samme afhandling understreger han illustrationernes værdi som dokumentation overfor eventuelle modstandere: “Hvis de imidlertid skulle rejse beskyldning imod mig for falsk tale, har jeg til mit forsvar mine tegninger.”²⁰

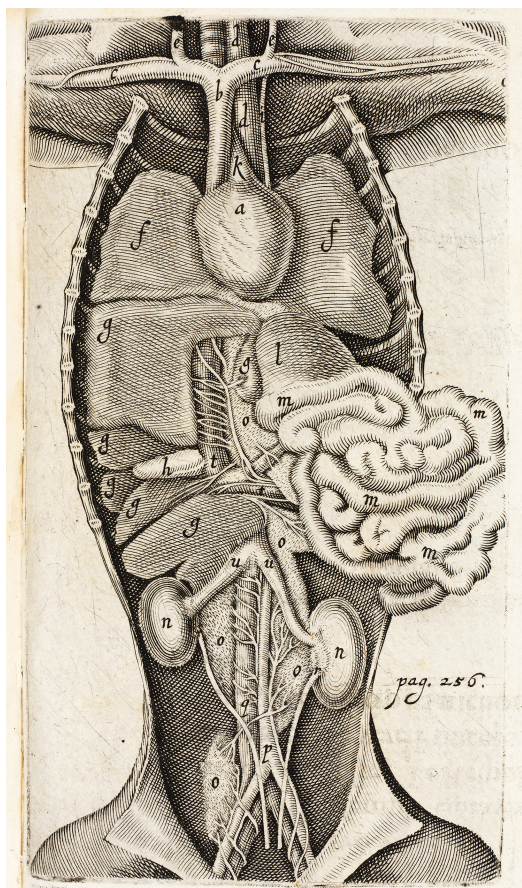
En enkelt gang brugte Thomas Bartholin også Karel van Mander og Albert Haelwegh til at illustrere og dermed dokumentere et sjældent medicinsk tilfælde. Det var de i samtiden berømte siametiske brødre fra Genova, Lazarus og Johannes Baptista Colloredo (1617- efter 1646), som Thomas Bartholin så i København i 1637 og i Basel 1645, og som han i 1654 beskrev i første bind af sit 3-bindsværk med i alt 600 sjældne anatomiske eller rettere medicinske beretninger eller tilfælde, *Historiarum Anatomicarum Rariorum*.²¹

Samarbejdet imellem Karel van Mander og Thomas Bartholin kulminerede med Bartholins planer om et anatomisk atlas, *Anatome Augusta* (Den ophøjede anatomibog), med illustrationer i naturlig størrelse ud fra egne dissektioner. Bartholin omtaler værket i sin bog fra 1662 om anatomihuset i København, *Domus Anatomica Hafniensis brevissime descripta* (Anatomihuset i København kortfattet beskrevet), under fortegnelsen over genstande i hans museum: “Billeder af de fleste såvel indre som ydre dele af menneskelegemet i naturlig størrelse og form på baggrund af dissektioner, som blev ledet af Thomas Bartholin. De er først malet i naturlige farver af kongelig hofmaler Karel van Mander og dernæst stukket af kongelig kobberstikker Albert Haelwegh; billederne er bestemt for *Anatome Augusta*, men de er endnu ikke helt færdige.” Værket skulle være en virkeliggørelse af de planer, Bartholin havde haft tyve år tidligere, da han som ung lægestuderende studerede anatomi ved universitetet i Padova. Mod slutningen af sit ophold i Leiden 1637-1640 havde han arbejdet på en ny, revideret og illustreret udgave af sin fars omtalte uillustrerede anatomibog fra 1611. I denne udgave, som udkom i Leiden i 1641, havde han hentet hovedparten af illustrationerne fra store anatomers kendte værker. Tre af illustrationerne var

¹⁹ Thomas Bartholin: Skrifter om Opdagelsen af Lymfekarsystemet i Udvalg. Paa Dansk ved G. Tryde. *Klassisk dansk Medicin*. Vol. III, 1940, s. 27.

²⁰ Ibid., s. 21.

²¹ For historien om Colloredo-brødrene, se Jesper Brandt Andersen: Sælsomme beretninger i lægen og anatomen Thomas Bartholins skrifter. *Fund & Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger*, bind 57, 2018, s. 61-115.

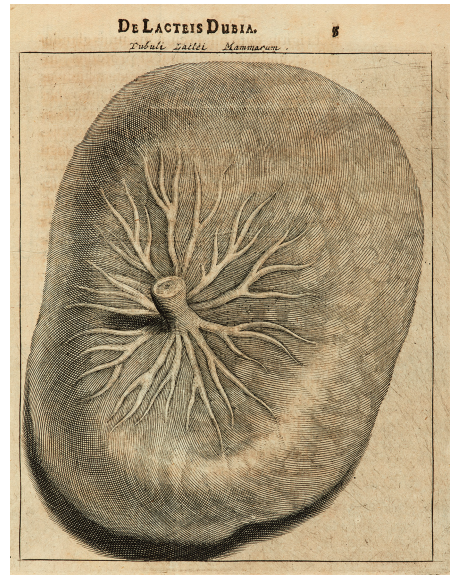
Ill. 9. Karel van Manders og Albert Haelwegs illustration af den åbnede brystkasse og bughule på Thomas Bartholins hund Molossus, som han og assistenten Michael Lyser fandt lymfekarrene på. Fra Thomas Bartholins afhandling herom, *Vasa Lymphatica, Nuper Hafniæ in Animantibus inventa, Et Hepatis exsequiæ* (Lymfekarrene, som for nylig i København er opdaget hos dyr, og leverens skrinlæggelse), København 1. maj 1653, siden før side 1. Trykt hos bogtrykker Peter Hacke på bekostning af boghandler Georg Holst. Her gengivet efter Thomas Bartholins *Historiarum Anatomicarum Rariorum*, centurie 2, København 1654, s. 256. Det Kgl. Bibliotek. (Sthyr 1965, nr. 157, s. 205). Illustrationen findes desuden i Thomas Bartholins *Anatome Quartum Renovata*, Leiden 1673, s. 627.

De nyfundne lymfekar er de fine hvide strenge, som strækker sig imellem leveren (g) og tarmen (m) og henover den store hulvene (t). Nedadtil i bughulen ses de som et netværk af strenge, der strækker sig imellem de store lymfeknuder (o) og henover de store kar, hulvenen (q) og kropspulsåren (p), og disses grene henholdsvis fra og til bagbenene.

Ill. 10. Karel van Manders og Albert Haelwegs illustration af det dissekerede bryst på den unge tjenestepige Anne Michelsdatter, som blev henrettet ved halshugning i København den 12. februar 1653 for at have født sit barn i dølgsmål og kvalt det kort efter fødslen. Herom skriver Thomas Bartholin: "En ganske ung kvinde, sund og heller ikke så ilde legemlig set, men som havde vist sit grusomme sind ved at dræbe sit barn, blev for nylig, seks uger efter at det var født, arresteret straffet med at miste hovedet og overlades mig til højtidelig dissektion." Københavns byfoged Claus Iversen Ravn (1602-1669) skriver på henrettelsesdagen i byfogedregnskabet: "Givet skarpretteren, som efter rådstuedom med sværd henrettede Anne Michelsdatter, som tjente Arent Boemand i Vimmelskaftet, og der i deres fravær fødte sit barn og

myrdede det og i deres egen seng, som de lå i, nedgravede det, og formedelst den stank deraf kom, blev det åbenbart "...". Siden efter henrettelsen blev hun efter kongelig befaling Karel van Mander bevilget at skildre efter." Formålet med Bartholins dissektion af hende "i bidende kulde" samme dag var at undersøge, om brystgangen leverede næringsrig kylvil til henholdsvis brysterne og livmoderen via direkte forbindelser, hvilket han ikke fandt. Om dissektionen af brystet, som stadig indeholdt mælk, skriver han: "Da vi også var optaget af spørgsmålet om mælken i brystkirtlerne, gik vi løs på disse med samme skarpe kniv. Efter at vi havde gennemskåret fedtlaget, i hvilket kirtlerne lå gemt, kom der en hel mængde mindre kirtler for dagen, på flere steder isprængt med sølvglinsende strenge. Ti eller flere ret stærkt fyldte mælkekanaler omgav papillen som en ring. De var fyldt med mælk, og hver enkelt af dem delte sig i flere grene og fortsatte ud til og endte i yderkanten af kirtlerne, således som læseren vil kunne se det på den tegning, jeg vedføjer." (Brandt Andersen 2017, s. 202-204). Fra Thomas Bartholins afhandling *Dubia Anatomica De Lacteis Thoracis, Et An Hepatis funus immutet Medendi Methodum* (Anatomiske tvivlsspørgsmål vedrørende brystgangene og spørgsmålet om, hvorvidt leverens skrinlæggelse forandrer vor behandlingsmetode), København 29. juni 1653, s. 5. Trykt hos universitetsbogtrykker Melchior Martzan. Det Kgl. Bibliotek. (Styhr 1965, nr. 155, s. 205).

Illustrationen findes også i Thomas Bartholins *Historiarum Anatomicarum Rariorum*, centurie 1, 1654, s. 150 og i hans *Anatome Quartum Renovata*, Leiden 1673, s. 330.

Ill. 11. De siamesiske tvillingebrødre fra Genova, Lazarus og Johannes Baptista Colloredo (1617- efter 1646), som Thomas Bartholin så i København i 1637 og i Basel i 1645 "begge steder med forfærdelse". Kobberstik af Albert Haelwegh efter forlæg af Karel van Mander. Illustration fra Thomas Bartholins *Historiarum Anatomicarum Rariorum*, centurie 1, 1654, s. 117. Det Kgl. Bibliotek. (Styhr 1965, nr. 153, s. 205). De omrejsende brødre var berømte i store dele af Europa og er illustreret i flere udenlandske værker. Karel van Mander kan ikke selv have set brødrene under deres besøg i København i 1637, hvor han opholdt sig i Italien, men har formodentlig fremstillet illustrationen ud fra et bogforlæg og Bartholins beskrivelse eller tegning.

dog nye. Som den første danske anatom nogensinde havde han fået en etableret kunstner, den hollandske kobberstikker J. Voort Kamp, til at fremstille kobberstik ud fra tegninger af hjernen, som var udført af Bartholins lærer, den kyndige hollandske neuroanatom Franciscus Sylvius (1614-1672), på baggrund af dissektioner, som de havde foretaget sammen. En af disse illustrationer er legendarisk, fordi det er den første anatomiske illustration, der viser den fure på siden af hjernen, *fissura Sylvii* (eng. Sylvian fissure), som adskiller tindingelappen fra henholdsvis pandelappen og isselappen, og som Bartholin opkaldte efter sin lærer, der havde vist ham den.

Allerede året efter, da Bartholin studerede ved universitetet i Padova, var han i fuld gang med at forberede næste reviderede udgave af anatomibogen, og i den forbindelse skrev han til Ole Worm den 8. december 1642: "Jeg vil lade de gamle illustrationer udgå og få nye malet på stedet, mens dissektionerne foregår, og derefter stukket."²² Planerne blev dog ikke realiseret i hverken den anden berigede udgave, *Anatomia Secunda Locupletata*, som udkom i Leiden i 1645, eller i omtalte *Anatomia Tertium Reformata* fra 1651. Men da Bartholin godt ti år senere som berømt professor i anatomi og medicin og leder af anatomihuset i København var i fuld gang med sin udforskning af lymfekarsystemet, udgik der den 9. marts 1653 et åbent kongeligt brev om, at der skulle bevilges Albert Haelwegh 150 rigsdaler ekstra årligt i to år, da han skulle stikke og forfærdige "en andel anathomische figurer af os elskelige Carl van Mander afmalet" efter "anledning af os elskelige hæderlige og højlærde D. Thomas Bartholino medicinæ doctore og

²² Ibid., s. 173 og Schepelern (red.) 1967, II, Epist. 688, nr. 1090, s. 409-410.

anathomices professore publico her udi Københavns Universitet.”²³ Samme dag fik rentemestrene ordre om at skaffe Haelwegh det nødvendige antal kobberplader, hvortil blev afsat 100 rigsdaler.²⁴ Haelwegh havde gjort gældende, at hans ordinære løn måtte hæves, da arbejdets fuldførelse inden for de krævede to år fordrerede ansættelse af svende, og Ole Worms breve viser, at også Karel van Mander tog sig godt betalt for sine arbejder. Den 8. juli 1654 skriver han til Thomas Bartholin i Roskilde: “I morgen sender jeg til Amsterdam mit portræt gengivet af van Mander. Har du et epigram dertil? Hvad gav du ham for portrættet af dig?”²⁵ Bartholins svar på det spørgsmål er ikke bevaret, men den 15. august samme år skriver Worm til sønnen Willum i Leiden: “Med en vis nederländer, Isebrant Jansøn Pranger, sendte jeg blandt andre ting til købmanden Jahan Fige i Amsterdam mit portræt kunsthøfligt udført af Karel van Mander, for at Elzevir kunne lade det stikke i kobber og sætte foran i bogen. Du må ved første lejlighed lade mig vide, om du har fået det, thi jeg hører, at du nylig har været i Amsterdam hos Fige, og da han selv intet skriver herom, tvivler jeg om overbringerens pålidelighed. Jeg ville nødigt, om dette portræt gik tabt, thi det står mig i mange penge.”

Når man betænker, at Ole Worm var en velhavende mand, forstår man, at det må have været en bekostelig affære at få landets dygtigste billedkunstnere til at udstyre bøger med anatomiske illustrationer, og at det krævede kongelige bevillinger at producere et værk som *Anatome Augusta*.

Eftersom billederne til *Anatome Augusta* ifølge Bartholins udsagn endnu ikke var helt færdige i 1662, må projektet være blevet forsinket betragteligt, hvilket tilsyneladende blev skæbnesvangert. Værket udkom aldrig. Det næste, man hører om det, er i Bartholins skrift om branden af hans herregård Hagestedgård ved Holbæk i 1670, hvor han under værker, som brændte med hans bibliotek, men som kan skaffes andre steder, nævner “kobberstik tilhørende det ufuldendte værk *Anatome Augusta*.”²⁶ Det indikerer, at i hvert fald en del af kobberstikkene til værket var blevet trykt

²³ Jørgen Sthyr: *Kobberstikkeren Albert Haelwegh*, 1965, s. 15, som henviser til *Sjællandske Registre*, bind 23, f. 337-338.

²⁴ *Ibid.*, s. 16.

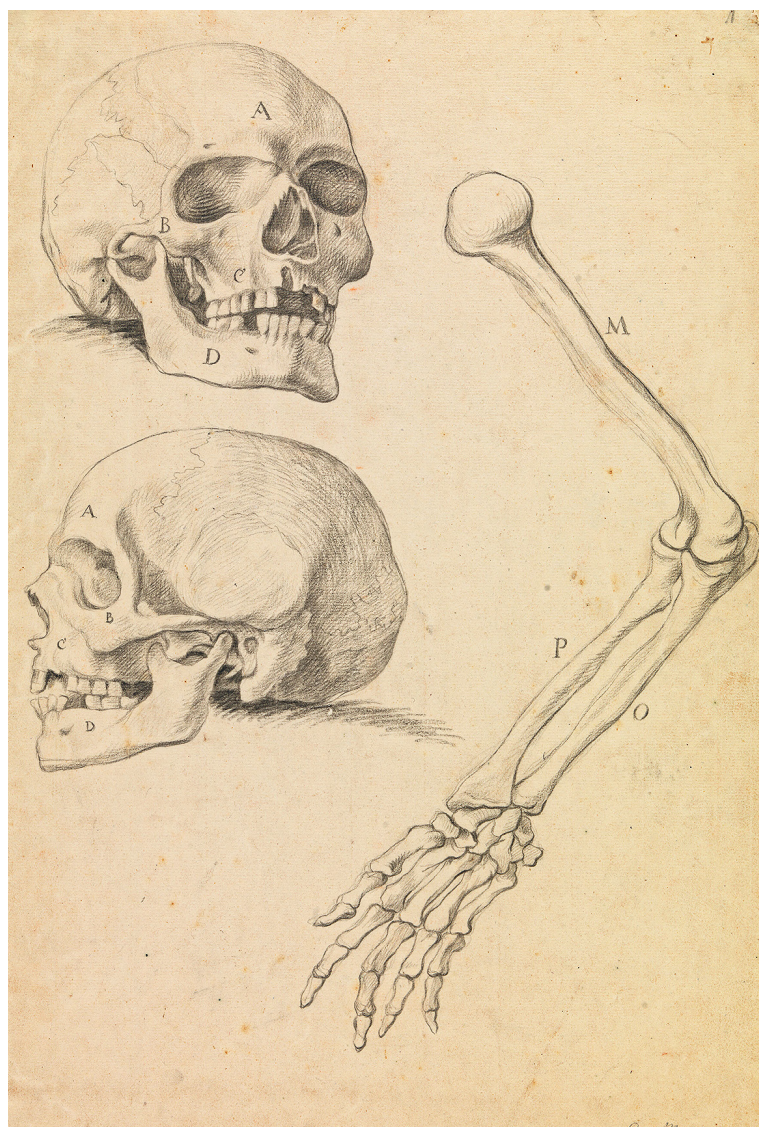
²⁵ Schepelern (red.) 1968, III, nr. 1784, s. 517.

²⁶ Thomas Bartholin: *De Bibliothecæ Incendio dissertatio ad filios* (Afhandling til mine sønner om branden i biblioteket), 1670, nr. 83, s. 101.

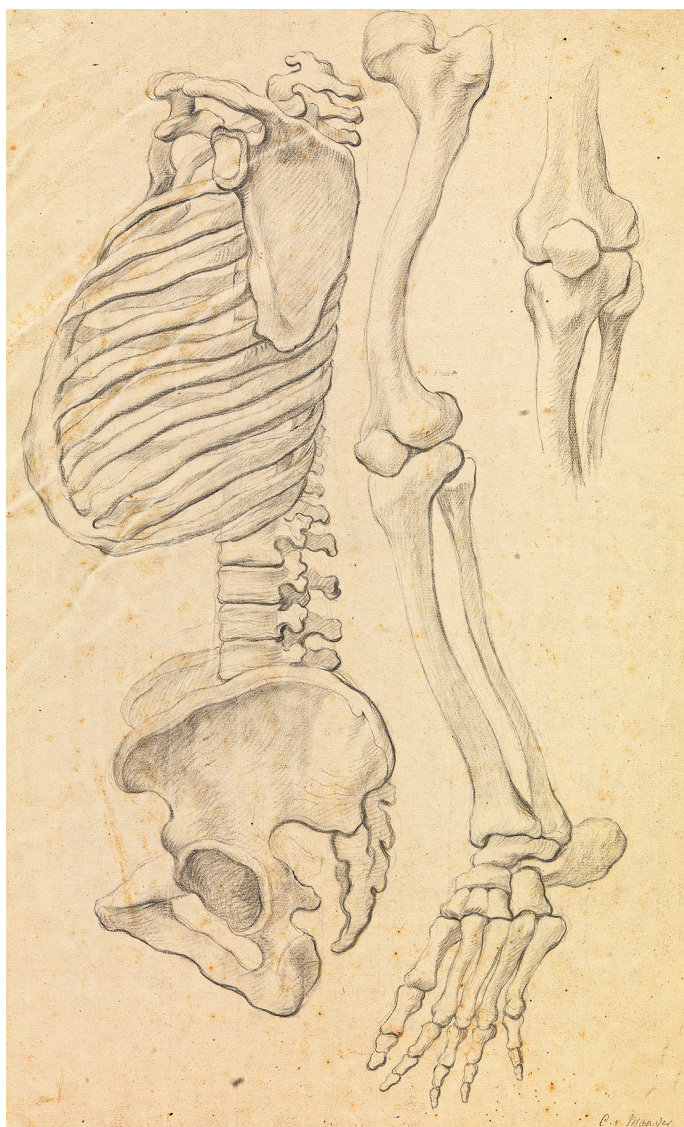
Ill. 12. Figur 5, s. 26 i Thomas Bartholins første reviderede udgave fra Leiden 1641 af faderens anatomibog, som Thomas i sit eget katalog over sine værker kalder *Anatomia Parentis C. Bartholini Novis Observationibus & Figuris locupletata* (Min far Caspar Bartholins anatomibog beriget med nye iagttagelser og illustrationer). Figuren viser den spalte i hjernen, som adskiller tindingelappen fra henholdsvis pandelappen og isselappen. Bartholin var den første, der beskrev spalten (markeret med *k* på illustrationen), som han gav navnet *fissura Sylvii* efter sin ven og lærer i Leiden, Franciscus Sylvius, der havde vist ham den. Kobberstik af J. Voort Kamp efter forlæg af Franciscus Sylvius. Det Kgl. Bibliotek. Voort Kamps tre signerede hjerneillustrationer i dette værk er det første eksempel på en dansk anatomis brug af en etableret kunstner til illustrationer af et anatomisk bogværk.

i flere eksemplarer på dette tidspunkt. Imidlertid er sådanne stik ikke siden blevet hverken nævnt eller fundet, hvilket tyder på, at de gik tabt i en af Københavns brande. Karel van Mander efterlod sig ved sin død samme år ni anatomiske malerier med blindrammer samt yderligere et påbegyndt. De blev senere opbevaret på Københavns Slot og siden indlemmet i universitetets museum på Anatomihusets 1. sal, hvor de blev brugt i undervisningen af de lægestuderende. I en fortegnelse over museets tab i forbindelse med Københavns brand i 1728 nævner professor i medicin Georg Friedrich Franck de Franckenau (1669-1732) en række tabte anatomiske præparater "sammen med 10 anatomiske tavler, som fremstillede alle menneskets organer og muskler og i høj grad imøde-

Ill. 13. Skelettegninger af Karel van Mander fra perioden 1660-1663, hvoraf Kobberstiksamlingen på Statens Museum for Kunst ejer otte plancher. Bladmål 43,2×28,9 cm (herover) og 45,7×27,6 cm (herunder). SMK Open.

Et tilhørende samtidigt håndskrevet ark med samme latinske tekst som på side 62 i Thomas Bartholins *Domus Anatomica Hafniensis* (Anatomihuset i København), København 1662, indikerer, at tegningerne er skitser til Thomas Bartholins påbegyndte, men aldrig fuldendte anatomiske atlas med illustrationer af menneskekroppen i naturlig

form og størrelse, *Anatome Augusta* (Den ophøjede anatomi). Illustrationen øverst viser to kranier og en arm, mens illustrationen nederst viser rygrad med brystkasse og bækken, profil mod venstre, knogler af et venstre ben fra hofte til tær samt detalje fra et knæ. Begge tegninger er i nederste højre hjørne signeret C. v. Mander. Af auktionskataloget fra 1672 over Karel van Manders bo fremgår, at han ejede et fuldt menneskeskelet (se endvidere Eller 1971, s. 263), som oplagt kan have fungeret som model for disse tegninger.

kom de studerendes behov. Tavlerne var malet på stedet af den i sin tid meget berømte kongelige hofmaler Karel van Mander, og fremstillingen var så realistisk, at ingen nok så dygtig kunstner ville kunne gøre det bedre.”²⁷ Albert Haelwegs kobberpladers skæbne er ikke kendt.

Statens Museum for Kunst ejer i alt otte sortkridttegninger af forskellige dele af det menneskelige skelet, som tilskrives Karel van Mander, og som i nedre højre hjørne bærer signaturen C. v. Mander. En tilhørende samtidig håndskrevet note med latinsk tekst indikerer, at det drejer sig om skitser til Thomas Bartholins *Anatome Augusta*.²⁸

Konklusion

Det er velkendt, at videnskab og religion var uadskillelige i renæssancen og 1600-tallet. Det samme kan siges om videnskab og kunst. Samarbejde imellem førende anatomicere og fremstående billedkunstnere var i 1600-tallet udbredt og afgørende for dokumentation og formidling af anatomiske fund gennem visualisering fra præcise illustrationer af høj teknisk og kunstnerisk kvalitet. Bogtrykkerkunsten havde åbnet vejen for en sådan formidling og mangfoldiggørelse, og den moderne anatomis grundlægger, den flamske anatom Andreas Vesalius (1514-1564), havde vist vejen med sit gennemillustrerede anatomiske pragtwerk i folioformat, *De Humani Corporis Fabrica* (Om den menneskelige krops opbygning), Basel 1543, som byggede på et tæt samarbejde med førende billedkunstnere. Fra dette og andre senere lignende værker hentede Thomas Bartholin adskillige illustrationer til sine reviderede udgaver af faderens anatomibog, og det var utvivlsomt fra sådanne værker, at han hentede inspirationen til sit aldrig udkomne anatomiske atlas, *Anatome Augusta*.

Det forhold, at mange billedkunstnere i renæssancen og 1600-tallet følte sig tiltrukket af at studere og afbilde menneskekroppen, som Gud havde skabt den, hvilket vil sige i præcis, men samtidig kunstnerisk gengivelse, gav samarbejdet imellem anatomicerne og billedkunstnerne

²⁷ Bruun (red.) 2007, s. 174 og E.C. Werlauff & L. Engelstoft: *Udsigt over Københavns Universitets-Bygnings Historie, fra Universitetets Stiftelse indtil 1836*, 1836, s. 46.

²⁸ For Karel van Manders interesse for anatomi og samarbejde med Thomas Bartholin, se desuden Povl Eller: *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82. En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters' virksomhed*, 1971, s. 261-265 og E. Snorrason: *Illustrationerne i anatomen Thomas Bartholins publikationer 1641-1661. Fund & Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger*, bind 20, 1973, s. 71-108.

et symbiotisk præg.²⁹ Dertil kommer, at mange af de førende anatomer var økonomisk velstillede, og at den anatomiske videnskab havde stor bevågenhed i tiden og modtog betydelig støtte fra konger, fyrster og andre velgørere. Kunstnerne var dermed sikret en god betaling for deres arbejder.

I Danmark blev midten af 1600-tallet en blomstringstid for den anatomiske videnskab, som blev støttet af den videnskabsinteresserede Frederik 3. (1609-1670). Det var netop i begyndelsen af hans tid som konge, at Thomas Bartholin indledte sit samarbejde med de to hofbilledkunstnere Karel van Mander og Albert Haelwegh – det første og mest markante hjemlige eksempel på et sådant samarbejde. Med deres illustrationer til Bartholins epokegørende publikationer om lymfekarsystemet var Karel van Mander og Albert Haelwegh med til at skabe videnskabshistorie og bevågenhed om dansk anatomisk forskning – en bevågenhed, som kulminerede i det følgende årti med Bartholins elev Niels Stensens (1638-1686) mangfoldige anatomiske opdagelser.³⁰ Startskuddet til Thomas Bartholins samarbejde med Karel van Mander og Albert Haelwegh, Karel van Manders malede portræt af ham, er nu genfundet efter 373 års forsvinden.

²⁹ Se f.eks. Harald Moe: *Den anatomiske billedkunst i renæssancen og barokken*, 1993.

³⁰ Se liste i Jesper Brandt Andersen: *Niels Stensen. Kongelig anatom og fyrstelig geolog*, 2021, s. 775-776.

ABSTRACT

JESPER BRANDT ANDERSEN: *Lost for 373 Years*

The rediscovery of Karel van Mander's painted portrait of Thomas Bartholin, which initiated a fruitful collaboration between a famous anatomist and a celebrated artist in 17th-century Copenhagen.

In the Renaissance and the 17th century, not only science and religion but also science and art were inseparable. In Denmark, the mid-17th century was a flourishing time for anatomical science, which was supported by the science-loving Frederik III (1609-1670). It was precisely at the beginning of his reign that the physician and anatomist Thomas Bartholin (1616-1680) began his collaboration with the two court artists Karel van Mander (1609-1670) and Albert Haelwegh (1620-1673) – the first and most significant example of such a collaboration in Denmark. With their illustrations for Bartholin's epoch-making publications on the lymphatic system, van Mander and Haelwegh helped create scientific history and an awareness of Danish anatomical research – an awareness that culminated in the following decade with the many anatomical discoveries of Bartholin's pupil Niels Stensen (1638-1686).

The starting point of Thomas Bartholin's collaboration with Karel van Mander and Albert Haelwegh, Karel van Mander's painted portrait of him, has now been rediscovered – in the Amsterdam Museum – having been lost for 373 years.